

ИСКРА ХРИСТОВА-ШОМОВА

**СРЕДНОВЕКОВНИЯТ СЛАВЯНСКИ ПРЕВОД
НА ГРЪЦКАТА СЛУЖБА ЗА СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ**

ISKRA HRISTOVA-SHOMOVA

**THE MEDIEVAL SLAVONIC TRANSLATION OF THE GREEK
SERVICE OF SAINT CLEMENT OF OCHRID
(KLIMENT OHRIDSKI)**

(Abstract)

There is a great number of Greek hymnographic works dedicated to the glorification of St. Clement of Ochrid. Their authors are among the most prominent archbishops of Ochrid: Theofylact of Bulgaria, Demetrios Chomatianos, Constantine Kabasilas, Gregory of Bulgaria, Kosmas Metropolitan of Durrë. Some of these works have a medieval Bulgarian translation preserved in the Service of Saint Clement included in the Struga Menaion, an early 15th-century manuscript, no. 542 from the SS. Cyril and Methodius National Library in Sofia. This is the only known copy of the translated service. The manuscript had been a family valuable of the Chakarov family of Struga. They have delivered it to Georgi Balashev, who published the service along with the parallel Greek texts in 1898.

The composition of the service is very complex. It consists of 191 hymnic units, with four canons (one by Theofylact, two by Chomatianos, and one prayer canon to the Theotokos) and more than 50 stichera. The Short Vita by Demetrios Chomatianos is also included in the service. Most probably the translation was made not earlier than the 14th century as it exhibits late linguistic features, such as 3rd person possessive pronouns, great vacillation in the use of cases, translation of Greek participles with finite verb forms. Many characteristic features of the translation give evidence of the translator's proficiency in both Greek and Old Church Slavonic: when translating polysemantic Greek words, he usually chose the most appropriate meaning in the particular context; in many cases he opted not for a literal translation but for one that was consistent with the peculiarities of Old Church Slavonic.

Keywords: service, translation

Почитта към св. Климент Охридски през Средновековието е намерила израз в многобройни текстове на старобългарски и на гръцки, но за жалост не всички са запазени. От старобългарските текстове се е съхранила само

неговата служба, при това в единствен препис (вж. Спространов 1912; Иванов 1931: 322–327; Мирчева 2000). Не е запазено неговото старобългарско житие, не е известно и славянско проложно четиво. Много повече са гръцките текстове в прослава на нашия светец, при това са известни имената на техните автори. Те са едни от най-видните охридски архиепископи, които са и сред най-значимите византийски и поствизантийски писатели.

Основният източник за неговия живот е Пространното житие, написано от охридския архиепископ Теофилакт Български (вж. Милев 1966; Нихоритис 1990; Илиев 1996), използвано като основа за Краткото житие от Димитър Хоматиан, също охридски архиепископ (вж. Баласчев 1898; Иванов 1931: 314–321; Милев 1966, Дуйчев 1966; Илиев 1996). Значителен е броят на химнографските твори в прослава на св. Климент, създадени на гръцки. Сред техните автори са отново Теофилакт Български¹ и Димитър Хоматиан, а също и Константин Кавасила, Григорий Български, Козма Драчки. Както отбелязва К. Нихоритис, би трябвало да се говори не за гръцка служба, а за византийски химнографски цикъл на св. Климент (Нихоритис 1990: 144).

Запазени са преписи на някои от тези творби (вж. Григорович 1847; Баласчев 1898; Снегаров 1956; Нихоритис 1990), а също и старопечатни издания, от които ми е известна една книга, издадена в Мосхопол през 1742 г. (*Κλήμης* 1742) Тя съдържа служби за няколко светци, свързани с Охрид и с българската история: св. Климент Охридски, св. Струмишки мъченици, св. Еразъм Охридски, св. Йоан-Владимир, св. Наум, св. Никодим и св. Седмочисленици. Службата на св. Климент е триделна (с малка и велика вечерня и утренья) и е изградена от три стихирни и слава на първи глас и още три стихирни на четвърти глас и слава на осми глас на малката вечерня; на великата вечерня са поместени три стихирни на втори глас, слава и богородичен на шести глас, последвани от паримейни четива от Премъдрост Соломонова; на литията има три стихирни на трети глас, слава на шести глас, следват три стиховни стихирни и слава на шести глас и отпустителен на четвърти глас; на утреньята има два седални на трети глас, слава и богородичен на осми глас, два канона с акростихове, на четвърти глас и на осми глас, при първия е посочено името на Димитър Хоматиан, кондакът и икосът след шеста песен са на трети глас, а след тях е поместено Пространното житие на св. Климент от Теофилакт (с. 13–37), а не проложното от Димитър Хоматиан, след каноните са дадени три стихирни на осми глас и слава на шести глас; следват канон от Константин Кавасила на втори глас и молебен канон от Димитър Хоматиан на осми глас.

Гръцките химнични текстове, или част от тях, са имали и средновековен български превод, за което научаваме от единствен препис, оцелял като по чудо и запазен в НБКМ под № 542 (вж. Цонев 1923: 62–64), два листа от службата са подвързани в ръкопис НБКМ 541 (Цонев 1923: 62). Това е Стружкият миней, ръкопис от края на XIV – началото на XV в. В него на

с. 26–49² е поместена службата на св. Климент, която е превод от гръцки. Ръкописът е бил семейна реликва на рода Чакърови от Струга. Г. Баласчев пише: „Славянската служба я намерих в Струга в дома на моя приятел г. Александър Чакъров, син на Г. Чакъров. Тя се помества в един крупен ръкопис на книга, дето се намират службите на почти всичките по-видни светии през цялата година. (...) Начало няма ръкописът и изглежда като че ли са откъснати 38 листа и от края липсват само четири. Тъй повреден ръкописът не ни се дава възможност да знаем от кого, къде и в кое време е бил тоя ръкопис преписван“ (Баласчев 1898: LXXVII). За съжаление от този ценен ръкопис са запазени само 47 листа. От описанието, което дава Баласчев, изглежда, че ръкописът, който е виждал той, е бил по-голям. Сякаш от него е откъсната частта с Климентовата служба и още някои служби на близки дати. Какво е станало с останалата част от ръкописа, дали той е останал у семейство Чакърови, дали все още се пази някъде и до днес, никой не може да каже. Много е жалко, че не разполагаме с целия ръкопис или поне с тази част, която описва Баласчев, защото той е важен свидетел за българското богослужение. Службата е публикувана от Георги Баласчев с успоредни гръцки текстове на Хоматиановите канони и на някои от стихирите (Баласчев 1898).

След тази публикация интересът към гръцките служби на св. Климент замира за дълъг период. За разлика от двете му жития, които имат няколко издания и са проучвани и коментирани многократно, службите почти не привличат вниманието на изследователите. През 1956 г. Ив. Снегаров публикува две гръцки служби на св. Климент по неизвестни дотогава ръкописи, открити от него в църквата „Св. Климент“ в Охрид (Снегаров 1956). Преди три десетилетия благодарение на изследователските усилия на гръцкия учен К. Нихоритис беше възроден интересът към гръцкия химнографски цикъл. Той съобщи за неизвестни преписи на гръцките служби, анализира състава и разпространението и ги постави в културно-историческия контекст на култа към св. Климент (Нихоритис 1982; 1990). Нихоритис публикува фототипно и наборно Службата от Димитър Хоматиан (Нихоритис 1982, в приложението със снимки; Нихоритис 1990: 226–232) В своите изследвания ученият се спира и на превода на службата в Стружкия миней (Нихоритис 1990: 160–162), а дава и новобългарски преводи на каноните от Теофилакт Охридски, Димитър Хоматиан и Константин Кавасила (Нихоритис 1990: 216–226; 232–251).

Тук ще бъдат представени накратко особеностите на средновековния превод на гръцките химнографски творби, с което ще бъдат допълнени наблюденията на К. Нихоритис³.

1. Състав на службата. Той е много богат, както се полага на най-значителен светец, с малка и велика вечерня, но без паримейни четива, каквито са поместени в гръцкото старопечатно издание. На малката вечерня са дадени четири стихирни, слава и богородичен на шести глас, последвани от още три стихирни, слава и богородичен отново на шести глас, следва от-

пустителен на четвърти глас. Нито една от тези стихирни не е включена в службата в гръцкото старопечатно издание и не ми е известно да е публикувана. При великата вечерня е отбелязано, че е от архиепископ Григорий Български, тя започва с шест стихирни на първи глас, слава и богородичен на шести глас, на литията са дадени три стихирни на трети глас, една на втори и една на шести глас, слава и богородичен също на шести глас, следват три стиховни стихирни на втори глас, слава и богородичен на шести глас. Утренята започва със стихира и богородичен на трети глас, следват седален и богородичен също на трети глас, още един седален и богородичен на осми глас. След това са поместени три канона, песните в тях се редуват алтернативно. Първият канон е от Димитър Хоматиан на първи глас със следното указание: сѣ же канѡнъ и твореніе кѣ дѣмитріа архієппа прѣвѣіе вѣтїаніе и все влзгаріе ѣмоужѣ краегранесіе сїцево климента чтоѡ пастирь влзгарьскї димитріе (с. 32а, НБКМ 541). На гръцки акростихът е: Κλήμεντα τιμῶ, ποιμενάρχης Βουλγάρων, Δημήτριος (Баласчев: 10). Този канон е различен от Хоматиановия в мосхополското издание, който е на четвърти глас и е с акростих Αὐτῆ τετάρτη μελωδία τοῦ Βουλγαρίας. Вторият канон е от Теофилакт Български на осми глас със следното указание: канѡнъ дрѣ твореніе кѣ ѳеѡφилактѡ архієппа влзгарьскагò ѣмѡже краегранесіе сїцевò :— κλίμεντοῦ вѣлика слава вѣ пѣнѣ лѡзѡна поѡ. (с. 32б, НБКМ 541). На гръцки акростихът гласи: Κλήμεντος μέγα κῦδος ἐν ἄσμασιν ἔξοχα μέλλω. Той е включен и в мосхополското издание, но без да е отбелязано името на Теофилакт. Третият канон е молебен към Богородица на осми глас, не е посочен акростих. Седалният след трета песен липсва, кондакът и икосът след шеста песен са на трети глас. След тях е поместено Житието от Димитър Хоматиан. След девета песен има светилен, следват хвалитни стихирни: една на шести глас, три на първи глас, слава и богородичен на шести глас. След великото славословие е поместен молебен канон към св. Климент от Димитър Хоматиан с указание: Канонъ иже вѣ стѣихъ ѡца ншеѡ κλίμεнта :— Охрїскагò поѡци сѣ вѣ скрѣбѣ и вѣ пѣчѡлехъ и вѣ немощехъ и вѣ мѡлвахъ :· Твореніе прѣвѣсѣщеннаго архієппа прѣвѣіе иѡвѣстїаніе и все влзгаріе кѣ димитріа хомѡтиана ѡченїка кѣ ѳеѡφилактѡ архієппа влзгарьскаа иже сѣтвори прѡтлькѡновїи тетралѣѡниѡ и аплѡс. (с. 46б–47а). И този канон има акростих: Μέλος στεναγμοῦ Κλήμεντι, Δημήτριοῦ τοῦ Βουλγαρίας, но той не е отбелязан в превода. Тъй като са откъснати два листа от ръкописа, липсват последният тропар от трета песен, целите четвърта, пета и шеста песен и първите два тропара от седма песен. На параклиса са дадени четири стихирни. Както се вижда, службата включва повече песнопения, отколко-

то има в гръцката служба в старопечатното издание. Служба за св. Климент се открива в четири гръцки ръкописа от XIV–XVI в. Нейният състав е представен от К. Нихоритис. Във всички тях службата е двуделна (с вечерня и утрень), което отразява по-ранна практика или предполага по-малко тържествен празник. Очевидно източникът на средновековния славянски (български) превод е бил различен и с много по-богат състав на службата. Възможно е, разбира се, службата в Стружкия миней да е била съставена от няколко източника. Г. Баласчев предполага, че преводът на службата е направен през XIII в., защото не е включен канонът на Константин Кавасила. Езиковите особености обаче говорят за по-късен превод.

2. Правописни и фонетични особености. Правописът е безюсов и двуеров с преобладаващ ъ, но на места се изписва и ѝ, главно в края на реда (въсели се, въсприйѣмъ, с. 31б). Честа е употребата и на паерчици, но главно в средисловие и не винаги на мястото на изпаднал ер (враги). Слабите ерове понякога се отбелязват на етимологичните си места, главно в корен въс- (всегда, всепетла, всен, вси, въсѣхъ, въсѣтъ, въсѣхъ). Има следи от обеззвучаване (тешкѣе). Има и примери за вмъкнати ерове, главно в еловото причастие (възнесълъ). Краесловният ер пред енклитиките се отбелязва последователно, освен пред възвратното местоимение за винителен падеж, което често се изписва като надредно с (помилвѣте, рѣчѣте, именовѣте). Буквата ери се пише с ъ (ы), като е много честа замяната на и с ъ (оувѣлае, гѣы, ѿроковѣце, оуловѣль), по-рядко – на ъ с и (оуслишахъ, призивѣющѣ). Има примери за изясняване на ъ в е (творецъ, с. 30б), както и косвени свидетелства за това, изразени в замяна на е с ъ (въселиши вм. веселиши). Косвено свидетелство за рефлекс ѝ на ж в извода е замяната на ж с паерчик (мчничьси, с. 45а).

След гласна се пише както е (поражае, извавае, всакое, твоѣго), така и ѣ (повѣѣтъ, приѣмле, течениѣ), като при сегашните деятелни причастия от III и IV спрежение се предпочита нейотуван знак. Началното е се отбелязва и с е (еси, его), и с ѣ (ѣствѣ, еси), и с ѣ (ѣси, едѣносѣцинѣю), като на мястото на начална ѣ последователно се пише е (езѣкъ, ѣзѣкѣ). Обичайна е замяната на ѣ с е (тела, дѣли, хотѣнѣемъ, веровѣти, млекѣ) и обратното (въсплѣтнимѣ, словѣсь), корен вел- последователно се пише вѣл- (вѣлию, вѣлѣко̀проповѣдни).

Често вместо *иа* се пише *ѣа* (*ѣавлѣніа, законположеніа, дѣмитріа*) или не се отбелязва йотацията на *а* (*въсѣпѣтаа, крѣмнаа, прѣстооаа*). Рядко *ѣа* се заменя с *ѣъ* (*твоѣъ, с. 230а*).

Има единични случаи на удвояване на *ь* (*рѣвомѣь, с. 30б*) и на *є* в звателен падеж (*климентѣе, с. 30б, влженѣе, с. 31а*). По-често се удвоява *и*, изписвано като *їи* (*оуцѣдрїи, прѣценїю, єдїинѣгласно, єдїинїце трїисѣставнаа*), по-рядко като *ии* (*рожѣшии*). Често е и съчетанието *-и*, както при сложната форма на прилагателните и причастията (*стїи, вѣликїи, слѣвнїихъ*), така и в други позиции, където етимологично няма такова съчетание (*тїи, л. мест. за 2 л. ед ч. им.п.*). Същевременно *-и* в окончанията често се контрахира (*въ влговѣрїи, въ тме и невѣденїи*).

Епентетично *л* обикновено се пази (*землю, земли, земльниє, капле, дръзновленїє, избавлѣтъ, приемлѣтъ, ѣтавлѣнїє*).

Последователно е затвърдяването на *с* в обобщителното местоимение *въсѣкъ* (*всакїє, всакого*). Има и други случаи на затвърдели съгласни (*направлає, ѣзбавлаємоє, възвранає, воуроуѣ*).

Някои от старобългарските асимилации на морфемната граница са запазени, а други са заменени с етимологичен правопис. Пази се старата асимилация *зж > жд* (*ражѣгль, ражѣжениа*), но в неологизма *възж* жалити правописът е поморфемен: *възжали, с. 47а*. Не е запазена асимилацията *исц > иц*, а представката *из-* пред *ц* се изписва като *ис-* (*исцели, исцеление, исцелѣти*). Епентетично *д* се поставя последователно (*въздрѣѣтѣ, рѣдрѣши, рѣдрѣшениє*).

Характерна особеност на ръкописа е протетичното *в* пред някогашна *ж* (*взжї, воужы, с. 41б, гр. δεσμοῦ, δεσμῶ*), което свидетелства за юсов извод.

Надредните знаци са разнообразни, но са поставяни доста безсистемно. Спорадично се използват остро и тежко ударение, двоен гравис и двойна оксия (*оуцѣдрїи, воуроуѣ, слѣвнїихъ, прѣценїю, клїментѣ, кѣрене, ликѣ, меѣдїа*), по-честа е употребата на две точки, които се поставят доста последователно над *ы* (*любовїю, стїи, вѣликїи, грѣхї, єретїѣствѣнїихъ*), по-рядко над *ѣ* (*їси, житїемь, зѣстоѣпнїчє*), над *ѡ* (*мѡѣсеискї,*) и над други гласни (*лютїихъ, моѣсеискїє*). Често се поставя и една надредна точка,

главно върху гласни, вероятно вместо придихание, но не само в началото на думата (ѣресемь, ѡсповѣданїи, лѡкѡвомоудрїи, банїю).

2. Граматични особености.

При имената има множество контрахирани форми. Както беше посочено, при съществителните от -јо основи окончанията -ии често се контрахират. Сложните форми на прилагателните и причастията са контрахирани, като наред с окончанието -аго (бжѣтнаго, прѣваго, давѣщаго сѣ, нареченнаго) се употребява и местоименното -ого (нового), а за дателен падеж – само -омоу (вжѣвному, сътворшому).

Най-силно впечатление при имената прави разколебането при употребата на падежите. Често окончанията се поставят съвсем произволно, например окончание за родителен падеж след предлог къ: ѣзыкъ мѡсиискїи приведѣ къ кръщєнїа (стихира на утренята, с. 31а, НБКМ 541). Ето един пример от слава на великата вечерня, при който окончанията са поставени така произволно, че не се разбират отношенията между думите в изречението. Гръцкият израз е: ἀγάλης γὰρ πурποληθεїς τῷ γλυκεї καύσωνι – *разпали се от сладостния пламък на любовта*. Преводът гласи: любовѣю ражегль сѣ їси· слакогò ражежени` (с. 30а). Би трябвало лювѣ да е в родителен падеж, а сладъкоє раждежение – в творителен, но е точно обратното и се губи смисълът. В стихира на утренята изразът παθῶν ποικίλων αὐτοῦς λυτρῶσάμενος – *спаси ги от различни страдания*, е преведен със стѣртї различнїи ѣ· избавиль їси (с. 31а, НБКМ 541). Би трябвало съчетанието стѣртї различнїи да е в родителен падеж и пред него да стои предлог отъ, а ако е възпроизведен гръцкият безпредложен родителен, също трябва да е в родителен падеж, а в случая има именителен или винителен. В друга стихира на утренята изразът στέφανον εἰληφας ἐπαξίως τῶν πόνων σου – *получи венец заслужено заради усилията си (достоеен за усилията ти)*, е преведен с вѣнць приѣль їси дѡино троудѣ твої. Двете думи в съчетанието троудѣ твої не са съгласувани помежду си и не е ясно в какъв падеж е троудѣ – винителен или творителен, но не е в дателен, в какъвто би трябвало да бъде след наречieto дѡино. Преводът на акростиха на канона, отбелязан като Теофилактов, също показва погрешна употреба на падежите. На гръцки акростихът е Κλήμεντος μέγα κῦδος ἐν ἄσμασιν ἔξοχα μέλπω, а в превод: кліментоу вѣлика слава въ пѣнѣ люзнѡ пою (с. 32б, НБКМ 541). Би трябвало вѣлика слава да е във винителен падеж, защото очевидно това е

прякото допълнение на пою, тъй като лю̄зѣна е прилагателно в женски род и следователно е съгласувано със слава. Впрочем, в гръцки има наречие – ἔξοχα. Това би могло да бъде и прилагателно в женски род, но не може да се съгласува с κῦδος, което е от среден род, в превода обаче е предадено с прилагателно. Загубата на падежите се проявява и в загуба на някогашната рекция на глаголите. Например глаголетъ чѣати, който управлява родителен падеж, е употребен с пряко допълнение във винителен: чѣю̄ б̄гом̄оӯдре̄· о̄гнь̄ ге̄н̄і̄ӣ (с. 48а).

Едва ли толкова големи промени в окончанията са направени при преписването, по-вероятно ми изглежда такива да са били фразите още в превода, затова смятам, че той е по-късен от XIII в. и е направен от човек със силно разколебан усет за падежите.

При глаголите трябва да се посочи предпочитанието на перфект пред аорист: приѣль̄ і̄сӣ в̄л̄жене̄ мног̄і̄е̄ т̄р̄д̄ѣ̄ д̄о̄нде̄же̄ на̄ста̄вил̄ ӣсӣ на̄ по̄ӯтъ̄ в̄ѣр̄ѣ̄· пр̄в̄льщен̄і̄е̄ л̄ю̄ӣ (с. 32а), ед̄і̄н̄і̄ӣце̄ т̄р̄і̄сьста̄в̄на̄ ѿ̄че̄ ӣ слов̄ѣ̄ ӣ д̄ше̄ ст̄ѣӣ· ю̄же̄ б̄г̄ослов̄ил̄ і̄е̄ клӣмент̄ѣ̄ (с. 32а), к̄ѣ̄ в̄ѣр̄ѣ̄ о̄ӯлов̄ѣ̄л̄ ӣсӣ (с. 32б), нов̄ого̄ сп̄л̄ѣ̄ і̄сӣ в̄ в̄л̄гов̄ѣр̄ѣ̄· і̄ср̄л̄ѣ̄ ѿ̄ р̄в̄к̄ѣ̄ м̄ѣ̄сл̄ьн̄а̄го̄ ф̄ара̄н̄ѣ̄ (с. 33б), т̄м̄ѣ̄ м̄в̄с̄ѣ̄н̄ск̄ѣ̄ о̄ӯт̄в̄р̄ѣ̄л̄ і̄е̄ (с. 33б), вл̄з̄к̄ы̄ ж̄е̄ т̄еш̄к̄ѣ̄· ѿ̄г̄на̄л̄ і̄е̄сӣ (с. 35а), вл̄з̄в̄ел̄ич̄ил̄ і̄е̄ г̄ѣ̄· сво̄ег̄о̄ р̄ѣ̄в̄а̄· в̄ж̄ст̄в̄н̄н̄ӣмӣ ч̄ѣ̄с̄мӣ· пр̄ѣ̄в̄з̄н̄ѣ̄с̄ѣ̄ і̄е̄ ӣ в̄ь̄ в̄се̄ӣ мо̄ѣ̄с̄ӣн̄ск̄о̄ӣ з̄ем̄лӣ пр̄ос̄ла̄вил̄ і̄е̄ (с. 35а), многократно се повтаря наставилъ иси (ὁδήγησας).

Формите на миналите деятелни причастия от глаголите от IV спрежение с инф. основа на -и- са и по новия модел на -ивъ (породивъ, ѿ̄бо̄г̄ат̄ив̄ш̄ѣ̄), и по старинния на -ѣ̄ (ро̄ж̄ѣ̄шӣӣ, с̄ѣ̄т̄вор̄ш̄ом̄ѣ̄), но тези причастия се употребяват доста рядко. Понякога причастия се превеждат с лични глаголни форми: ѣ̄з̄ѣ̄к̄ы̄ м̄в̄с̄ӣн̄ск̄ѣ̄ пр̄ив̄е̄д̄ѣ̄ к̄ь̄ кр̄ь̄щ̄ен̄ѣ̄ (с. 31а, НБКМ 541), гр. ἔθνη Μυσῶν προσαγαγών τῷ βαπτίσματι; мо̄щен̄ тво̄ѣ̄ӣ р̄ак̄к̄ѣ̄· і̄а̄ко̄ с̄л̄ь̄н̄ь̄но̄ѣ̄ю̄ л̄о̄ѣ̄ч̄о̄ѣ̄ кр̄о̄ѣ̄г̄ѣ̄ і̄ме̄ѣ̄ш̄ѣ̄ г̄ѣ̄р̄ѣ̄ в̄л̄гов̄ѣр̄н̄і̄ӣ ѿ̄хр̄і̄д̄ь̄ск̄ѣ̄ (с. 44б), гр. ἔχουσα πόλις εὐσεβείας τῆς Ἀχρίδος; о̄в̄р̄ѣ̄т̄ѣ̄ те̄ в̄се̄не̄п̄ор̄оч̄на̄· ч̄ѣ̄ст̄н̄ѣ̄ӣш̄ п̄ѣ̄л̄че̄ і̄ѣ̄ства̄ в̄са̄ко̄го̄· ӣже̄ с̄ла̄в̄ѣ̄ г̄ѣ̄ вл̄з̄ т̄ѣ̄в̄ѣ̄ в̄се̄лӣ ѣ̄ (с. 32б), гр. εὐρών σε πανάμωμε καθαρωτάτην ὑπὲρ φύσιν ἄπασαν, ὁ τῆς δόξης κύριος ἐν σοί κατώκησε; о̄ѣ̄п̄ѣ̄ ӣ сво̄ю̄ п̄ас̄т̄в̄ино̄ѣ̄ в̄л̄жене̄ д̄о̄в̄р̄ѣ̄· с̄ь̄н̄ь̄ сво̄им̄ѣ̄ не̄ д̄ѣ̄д̄ѣ̄ с̄ѣ̄в̄ь̄м̄ѣ̄ ѿ̄ч̄ӣма̄ (с. 35а), гр. ποιμαίνων σοῦ τὸ ποίμνιον, μακάριε καλῶς, ὕπνον σοῖς οὐκ ἔδωκας οὐδόλως ὀφθαλμοῖς. В последния пример след глагола

о̀ѣѣ има един излишен съюз и, затова може да се предположи, че първоначалният превод е бил със сегашно деятелно причастие пасми, след това преосмислено като съчетание от аорист и съюз и с добавена представка о̀ѣ-. Не би трябвало да има причастие о̀ѣпасми, образувано от глагола о̀ѣпастн от свършен вид, но ако е имало такава дума, това показва, че тези причастия са били вече съвсем чужди на езика и преводачът не е имал усет от кои глаголи може да ги образува. В старобългарския период редовно се образуват вторични глаголи от несвършен вид, за да може да се използва сегашно деятелно причастие от тях. Това е много характерно например за творчеството на Климент Охридски (вж. Христова 1994: 14).

При местоименията трябва да се посочи наличието на третолично притежателно местоимение ѐговъ: прише къ ѐговъ храмъ (с. 38б, икос), гр. προσελθόντες τῷ τούτου τεμ τούτουνοι; докончи ѐгова живота пастирно пастї ихъ (с. 41, Житие от Димитър Хоматиан), гр. μέχρι τέλους εκείνου ζωῆς ποιμαντικῶς διεξάγειν αὐτούς. Прави впечатление също, че не се употребява местоимението онъ, а в анафорична функция, включително и в косвените падежи, наред с анафоричното местоимение, се използват тъ и съ, приблизително еднакво често. В деиктична функция обаче се предпочита съ, така че тъ се използва почти само анафорично.

3. Лексикални особености и характеристика на превода. Съпоставката на славянския превод с гръцкия текст показва, че преводачът (или преводачите) е владеел отлично гръцки, много е вероятно да е бил двуезичен. При многозначните гръцки думи почти винаги е избрано това значение, което най-точно отговаря на контекста и трудно може да се намери пример за буквален превод с неподходящо значение, а това е рядкост при средновековните славянски преводи. Мога да посоча само един случай на погрешен избор на преводно съответствие: думата ζῆλος означава ‘ревност’ в двете ѝ значения – както ‘усърдие, старание’, така и ‘завист’. В израза ἀποστόλων τὸν ζῆλον ἀναλαβῶν, *възприе апостолското усърдие*, очевидно трябва да се преведе с *ревност* или неин синоним, но е преведена със *завист*: ἀπλόѣю *завистъ* въспрїемъ (с. 31б). Негативното значение на *завистъ* е добре документирано в множество контексти, включително и сред греховете, които заклемява апостол Павел (явлена же сѣтъ дѣла плътскаѣ, ꙗкоже сѣтъ си: любовдѣаниѣ и блѣжениѣ, нечистота прѣблѣждение слоужьба коумиромь, влѣхование, вражи, *завистъ* и рѣвениѣ, гр. φανερά δὲ ἐστὶν τὰ

ἔργα τῆς σαρκός, ἅτινά ἐστιν πορνεία, ἀκαθαρσία, ἀσέλγεια, εἰδωλολατρία, φαρμακεία, ἔχθραι, ἔρεις, ζῆλος, θυμοί, Гал. 5:19, цит. по Карпинския апостол), а не е регистриран друг случай на положително значение, така че в случая става дума за погрешен превод.

Повече обаче са случаите, когато преводът показва правилен избор на значението. Например в Хоматиановия канон в изречението ἡ μνήμη σου ὅσπερ πατέρων καλλονή, φαιδρύνει τὴν πόλιν σου ὡς κόσμος εὐηπρεπῆς думата κόσμος е преведена не с миръ, каквото е обичайното съответствие, а с оукрашение, според значението ѝ в този контекст: памѣть твоѧ прѣпѣвнѣ-щѣмь доброта просвѣщаеть гѣла твои ꙗко оукрашениѣ бл҃гоуспнѣ (осма песен, трети тропар, с. 43б). В Покаяния канон от Димитър Хоматиан в осма песен, първи тропар намираме израза βαπτιζόμενον κύμασι, в който глаголет βαπτίζω е употребен в първичното си значение ‘потапам’, откъдето идва и вторичното му значение ‘кръщавам’ (от потапянето в кръщелния купел), което е най-разпространено в християнската литература. Преводачът обаче вярно е разбрал израза и го е превел с двѣщцаго сѣ вльнамы (с. 48а), избрал е глагола двити са като най-изразителен, затова вместо страдателно причастие, както е в гръцки, е използвал деятелно⁴.

Точно е преведен изразът μετὰ σαρκός ἐν γῆι πεπολίτευσαι πάτερ ὡς ἄσαρκος с фразата сѣ плътию на зѣмли поживѣ ѿче ꙗко воспльтънь (с. 35б). Глаголет πολίτεύω означава ‘гражданин съм’, но и само ‘живея, населявам’ и тук правилно е избрано това негово значение.

Пример за превод, който е едновременно изискан и точен, без да робува на гръцкия оригинал, намираме в богородичния на седма песен на Покаяния канон, където се казва ὑπερέβης, πανάμωμε, τὰς οὐρανίους τάξεις, τὰς γὰρ ἐκύησας Θεὸν καὶ Βασιλέα. Глаголет κύέω означава ‘зачена, нося плод’, така че значението на израза е ‘ти надмина, пречиста, небесните войнства, защото зачена техния Бог и цар’. Преводачът обаче е предпочел глагола родити и го е превел така: прѣиде прѣнепорочнаѧ нвнѣи чинѡвь· ивѡ сиймь родѣила есиѧ ба и цѣра. Така той е избегнал неяснотата и двусмислеността, които биха се получили в израза симъ зачала вси, а смисълът е останал същият.

Друг случай, в който преводачът се е отклонил малко от оригинала, се намира във втори тропар на девета песен на Покаяния канон. Гръцкият израз е ῥέουσιν ὡσπερ ποταμοί θαυμάτων σου τὰ πλήθη, μακάριε – *текат като река множеството твои чудеса*. Преводачът е пропуснал думата πλήθη и необходимостта да използва родителен падеж множествено число и е дал следния превод: текѡу ꙗко рекѣ чѡеса твоѣ бл҃женнѣ. Смесълът

е същият и образът на пълноводната река остава непроменен. Тези примери говорят за тънко езиково чувство, за съзнание за различното звучене на двата езика. К. Нихоритос също посочва редица примери за превод, който не е буквален, но достатъчно точно съответства на гръцкия текст (Нихоритис 1990: 160–162).

Същевременно и при тази служба има места на буквален превод. Те са главно при сложните думи, които най-често се предават с двукоренни неологизми. Например в израза $\chi\omicron\rho\omicron\sigma\tau\alpha\sigma\acute{\iota}\alpha\varsigma\ \tau\eta\varsigma\ \acute{\alpha}\gamma\gamma\acute{\epsilon}\lambda\omega\nu$ съществителното $\chi\omicron\rho\omicron\sigma\tau\alpha\sigma\acute{\iota}\alpha$, което означава ‘хоровод, танцуващо множество’, е преведено съвсем буквално с $\text{лик}\acute{\omicron}\sigma\tau\omicron\iota\alpha\text{ни}\acute{\epsilon}$: $\text{лик}\acute{\omicron}\sigma\tau\omicron\iota\alpha\text{ни}\acute{\epsilon}\ \acute{\alpha}\gamma\gamma\acute{\epsilon}\lambda\alpha\acute{\alpha}$ (Теофилактов канон, пета песен, първи тропар, с. 36а). Причастието $\theta\epsilon\omicron\kappa\eta\rho\acute{\upsilon}\kappa\omega\nu$ – ‘проповядващ Бога’, е преведено с прилагателното $\text{бо}\omicron\text{г}\omicron\text{п}\omicron\text{р}\omicron\text{п}\omicron\text{о}\text{в}\acute{\epsilon}\text{д}\acute{\nu}\text{н}\text{з}$: $\text{є}\text{р}\text{а}\text{р}\text{х}\text{о}\text{м}\text{ь}\ \text{с}\text{ь}\text{б}\text{р}\text{а}\text{н}\acute{\iota}\text{є}\ \text{б}\text{г}\text{о}\text{п}\text{р}\text{о}\text{п}\text{о}\text{в}\acute{\epsilon}\text{д}\acute{\nu}\text{н}\text{и}\ \text{ч}\text{и}\text{н}\text{о}\text{в}\acute{\epsilon}$ (Канон на Димитър Хоматиан, девета песен, трети тропар, с. 45а). Така е възпроизведена конструкцията на гръцката фраза, но навярно би могло да се използва описателен израз.

Прилагателните с първа съставка $\text{π}\alpha\nu$ - обикновено се предават с двукоренни прилагателни с първи компонент $\text{в}\acute{\sigma}\epsilon$ -, като не винаги преводът е сполучлив. Освен обичайните $\text{в}\acute{\sigma}\epsilon\text{н}\text{є}\text{п}\text{о}\text{р}\text{оч}\acute{\nu}\text{н}\alpha\acute{\alpha}$ за $\text{π}\alpha\nu\acute{\alpha}\mu\omega\mu\epsilon$ и $\text{в}\acute{\sigma}\epsilon\text{π}\acute{\tau}\eta\tau\alpha\acute{\alpha}$ за $\text{π}\alpha\nu\acute{\upsilon}\mu\eta\sigma\tau\epsilon$, намираме още няколко прилагателни с начално $\text{в}\acute{\sigma}\epsilon$ -. Например $\acute{\omicron}\lambda\acute{\omicron}\rho\acute{\iota}\zeta\omicron\nu$ е преведено с $\text{в}\acute{\epsilon}\text{к}\text{о}\text{р}\text{є}\text{н}\text{н}\text{о}\text{у}\acute{\gamma}\text{ю}$. Това прилагателно е използвано в богородичния на пета песен, където е изграден сложен образ на изкореняване на старото проклетие над човешкия род и заместването му с благодат. Текстът на тропара е: $\text{И}\text{с}\ \text{к}\acute{\omicron}\text{р}\text{є}\text{н}\text{є}\ \text{п}\text{о}\text{с}\text{є}\text{к}\text{а}\acute{\epsilon}\text{ш}\acute{\iota}\ \text{к}\text{л}\text{є}\text{т}\text{'}\text{в}\text{о}\acute{\gamma}\ \text{п}\text{р}\text{о}\text{з}\text{є}\text{в}\text{'}\text{ш}\text{в}\acute{\iota}\text{ю}\ \text{в}\acute{\omega}\text{ц}\text{о}\acute{\gamma}\ \text{ж}\text{є}\ \text{п}\text{р}\acute{\upsilon}\text{в}\acute{\omega}\text{ц}\text{о}\acute{\gamma}\ \text{я}\acute{\kappa}\acute{\omicron}\ \text{т}\text{р}\acute{\nu}\text{н}\acute{\epsilon}\ \text{а}\text{д}\text{а}\text{м}\text{а}\ \text{п}\text{р}\acute{\upsilon}\text{в}\text{а}\text{г}\text{о}\ \text{ч}\acute{\tau}\text{а}\text{д}\ \text{р}\text{о}\acute{\gamma}\text{ь}\text{ш}\text{н}\acute{\iota}\text{я}\ \text{т}\text{є}\text{м}\acute{\epsilon}\ \text{я}\acute{\kappa}\acute{\omicron}\ \text{в}\acute{\epsilon}\text{к}\text{о}\text{р}\text{є}\text{н}\text{н}\text{о}\text{у}\acute{\gamma}\text{ю}\ \text{р}\text{а}\text{д}\text{о}\text{с}\text{т}\acute{\epsilon}\ \text{в}\acute{\lambda}\acute{\epsilon}\text{в}\acute{\lambda}\acute{\alpha}\acute{\epsilon}\text{м}\ \text{т}\acute{\epsilon}$. (с. 36а). Изразът в началото $\text{ис}\ \text{к}\acute{\omicron}\text{р}\text{є}\text{н}\text{є}\ \text{п}\text{о}\text{с}\text{є}\text{к}\text{а}\acute{\epsilon}\text{ш}\acute{\iota}$ е много сполучливо съответствие на гръцкия глагол $\acute{\rho}\acute{\iota}\zeta\omicron\sigma\tau\omicron\mu\epsilon\acute{\iota}\varsigma$. По-нататък изразът $\text{в}\acute{\epsilon}\text{к}\text{о}\text{р}\text{є}\text{н}\text{н}\text{о}\text{у}\acute{\gamma}\text{ю}\ \text{р}\text{а}\text{д}\text{о}\text{с}\text{т}\acute{\epsilon}$ превежда гръцкия $\acute{\omicron}\lambda\acute{\omicron}\rho\acute{\iota}\zeta\omicron\nu\ \chi\alpha\rho\acute{\alpha}\nu$ и този превод не е ясен. Прилагателното $\acute{\omicron}\lambda\acute{\omicron}\rho\acute{\iota}\zeta\omicron\nu$ означава ‘всеобхватен’, буквално ‘до корените’ и изразът трябва да се преведе с ‘пълна, съвършена радост’, като $\chi\alpha\rho\acute{\alpha}$ – радост, се свързва непосредствено с $\chi\acute{\alpha}\rho\iota\varsigma$ – благодѣть. В други думи също началният корен $\text{π}\alpha\nu$ - означава не само ‘напълно’, а и ‘във висша степен’. Например $\text{π}\alpha\nu\acute{\omicron}\sigma\iota\omicron\varsigma$ значи ‘най-преподобен’, ‘първ измежду преподобните’, а обръщението $\text{π}\alpha\nu\acute{\omicron}\sigma\iota\epsilon$ е с $\text{в}\acute{\sigma}\epsilon\text{π}\acute{\tau}\eta\text{п}\acute{\omicron}\text{в}\acute{\nu}\text{є}$ (с. 32б). Прилагателното $\text{π}\alpha\mu\phi\alpha\acute{\eta}\varsigma$, което означава ‘съвършено светъл, ярък’, е преведено с $\text{в}\acute{\sigma}\acute{\epsilon}\text{ц}\acute{\tau}\eta\text{н}\acute{\nu}\alpha\acute{\alpha}$. Изразът е $\eta\ \text{π}\alpha\mu\phi\alpha\acute{\eta}\varsigma\ \text{κα}\acute{\iota}\ \text{ι}\epsilon\rho\acute{\alpha}\ \sigma\omicron\upsilon\ \mu\eta\acute{\nu}\eta\mu\eta$, а преводът: $\text{в}\acute{\sigma}\acute{\epsilon}\text{ц}\acute{\tau}\eta\text{н}\acute{\nu}\alpha\acute{\alpha}\ \text{и}\ \text{с}\acute{\upsilon}\text{в}\acute{\tau}\acute{\lambda}\alpha\ \text{т}\text{в}\text{о}\acute{\alpha}\ \text{п}\text{а}\text{м}\text{є}\text{т}\acute{\epsilon}$ (с. 32б, трети тропар от първа песен на

тѣмницахъ затвѣемъ (с. 34б), гръцкият текст е: Μαρτύρων τὰς βασάνους ὑπῆλθεσ καρτερῶς, εἰρκταῖς ἐγκλειόμενος – *премина твърдо през страданията на мъчениците, затварян в тъмници*. Думата βασάνος означава ‘изпитване, изпитание’, а оттам и ‘мъчение, изтезание’. Не може да се каже дали преводачът целенасочено е използвал две думи от един корен или не е намерил по-подходящ синоним, но по-вероятно ми изглежда първото, защото и страсть, и страдание, и напасть биха могли да се използват в случая. В слава на вечернята намираме израза любовѣю ражегль сѣ ѱси· сѣакогò ражежениѡ (с. 30а), който превежда ἀγάπης γὰρ πυρποληθεῖς τῷ γλυκεῖ καύσωνι. Този израз беше коментиран по-горе във връзка с граматичните особености на службата. Като оставим настрана проблема с падежите, изразът е много сполучлив и въздействащ. И при него етимологичната фигура изглежда е търсена съзнателно.

На някои места в славянския превод се откриват и римувани изрази. В гръцката химнография такива фрази, които се основават на еднакви окончания, най-често при паралелни конструкции, са нещо обичайно. Те не винаги могат да се възпроизведат при превода, но някои опитни преводачи въвеждат нови римувани фрази. Ето един такъв пример от богородичния в четвърта песен на Хоматиановия канон: Исцелиε волѣзни прѣвагò прѣслоушаниѡ· вѡ девъ всѣли сѣ бѣ слѣхомъ· и плътъ погрѣзи сѣ дѣхомъ (с. 35а). На гръцки текстът е: ἰώμενος τό ἄλγος τῆς πρὶν παρακοῆς, τὴν παρθένον ὤκησε Θεός, δι’ ἀκοῆς, καὶ σάρξ ἐπάγη. Думата дѣхомъ е добавена и няма съответствие в гръцкия текст. Очевидно римата е търсена съзнателно.

Тези кратки бележки показват само някои от езиковите характеристики и особеностите на превода на Службата на св. Климент. Надявам се, че предстоящата публикация ще възроди интереса към нея.

За финал ще цитирам едно от песнопенията:

Ὁ τὴν χάριν τῶν θαυμάτων οὐρανόθεν κομισάμενος, καὶ τὰ ἔθνη τῆς Μυσίας ἐκκαθάρας τῷ βαπτίσματι, ἀρχιερέων ὑπάρχες δόξα τε καὶ καύχημα, Κλήμη πάτερ παμμακάριστε, καὶ πάσης Βουλγαρίας μεγαλοκήρυξ ἀπόστολος, παρρησίαν οὗ ἔχων πρὸς Θεόν, αὐτόν ἰκέτευε, σωθῆναι τὰς ψυχὰς ἡμῶν.

Иже влѣтъ чѡдесъ· сѣ неѣе приѣмъ и ѣзыкъи моѣсийскыѣ· ѡбчистивъ крѣщѣнѣемъ· архієреѡ еси сѣва и похвала· клименте ѡче всѣевлженне· и всѣи вьлгаріи вѣвѣикòпроповѣдни апѣ· дръзновлѣнїе имеѣ къ вѡу· тогò мли сѣпти дѣше ншѣ. Слава на шести глас, с. 30б.

БЕЛЕЖКИ

¹ Канонът е отбелязан като дело на Теофилакт само в старобългарския превод. В акростиха на този канон не е посочено името на автора, то липсва и в старопечатното мосхополско издание. Неговото авторство се оспорва от А. Пентковски, който смята, че негов автор е Константин Кавасила (Пентковский 2013: 85). Нихоритис, който в последните десетилетия се е занимавал най-много с гръцкия химнографски цикъл, напротив, смята, че канонът е написан преди XIII в., тъй като в него не се говори за ковчега с мощите на светеца, затова негов автор би могъл да бъде само Теофилакт (Нихоритис 1990: 148–149).

² Пагинацията не е по листове, а по страници.

³ Наблюденията ми се основават на текста, подготвен за печат от И. Христова-Шомова, П. Петков, Е. Дикова, И. Петров и В. Савова, а за гръцките текстове са използвани публикацията на Баласчев, мосхополското старопечатно издание, публикацията на Снегаров и публикациите на Нихоритис.

⁴ К. Нихоритис също обръща внимание на този превод, като смята, че преводачът се е отклонил донякъде от оригинала, но преводът му е сполучлив (Нихоритис 1990: 261).

ЛИТЕРАТУРА

Баласчев 1898: *Баласчев*, Г. Климент, епископ славянски и службата му по стар славянски превод с една част гръцки паралелен текст и едно факсимиле. София.

Григорович 1847: *Григорович*, В. И. Изыскания о славянских апостолах, произведенные в странах Европейской Турции. – Журнал Министерства народного просвещения. 53, 2, с. 1–28.

Дуйчев 1966: *Дуйчев*, Ив. Краткото Климентово житие от Димитрий Хоматиан. – В: Климент Охридски. Сборник от статии по случай 1050 години от смъртта му. София, Издателство на БАН, с. 161–172.

Иванов 1931: *Иванов*, Й. Български старини из Македония. София.

Илиев 1996: *Илиев*, И. Произведенията на Теофилакт Охридски, отнасящи се до българската история (= Гръцки извори за българската история. Т. IX, 1. София, Издателство на БАН.

Милев 1962: *Милев*, Ал. Гръцките жития на Климент Охридски. Увод, текст, превод и обяснителни бележки. София, Издателство на БАН.

Мирчева 2000: *Мирчева*, Б. Службата на св. Климент Охридски в празничен миней № 122 от Народната библиотека „Св.св. Кирил и Методий“ в София. – *Palaeobulgaria*, 24, с. 70–84.

Нихоритис 1982: *Нихоритис*, К. Неизвестни преписи от Службата и от Пространното житие на Климент Охридски. – В: Кирило-Методиевски студии. Т. 3, с. 66–71, ил. с. 1–67.

Нихоритис 1990: *Нихоритис*, К. Атонската книжовна традиция в разпространението на Кирило-Методиевските извори. София (Кирило-Методиевски студии. Т. 7).

Пентковский 2013: *Пентковский, А.* Почитание святителя Климента в Охриде в X–XIV вв. – В: Светци и свети места на Балканите. Т. 2. (Старобългарска литература, 48).

Снегаров 1956: *Снегаров, Ив.* Неиздадени преписи от гръцки служби на св. Климент Охридски. – Годишник на Духовната академия „Св. Климент Охридски“. 5, с. 221–238.

Спространов 1912: *Спространов, Е.* Неизвестна служба на Климент, епископ словенски. – В: Сборник в чест на проф. Л. Милетич по случай 25-годишната му книжовна дейност (1886–1911). София, с. 347–351.

Христова 1994: *Христова, И.* Речник на словата на Климент Охридски. София, Университетско издателство „Св. Климент Охридски“.

Цонев 1923: *Цонев, Б.* Опис на славянските ръкописи в Софийската народна библиотека. София.

Κλήμης 1742: Κλήμης. Ἀκολουθία τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Κλήμεντος. Ἐν Μοσχολέει.

✉ *проф. д.ф.н.* Искра Христова-Шомова
Факултет Славянски филологии
Софийски университет „Св. Климент Охридски“
бул. „Цар Освободител“ № 15, 1504 София, България

✉ *Prof. D. Sc. Iskra Hristova-Shomova*
Faculty of Slavic Studies
Sofia University “St. Kliment Ohridski”
15 Tsar Osvoboditel Blvd., 1504 Sofia, Bulgaria